

Μιχοπούλου Άννα

Διδάσκουσα και επιστημονική συνεργάτιδα Α.Π.Θ. –
Ερευνήτρια τοπικής ιστορίας για τον Δήμο Ραφήνας

Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19ο αιώνα

Αττική, Αθήνα και Αραφήν μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους

Στις 18 Σεπτεμβρίου 1834 η πόλη των Αθηνών ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του βασιλείου της Ελλάδος. Τα μνημεία του βράχου της Ακρόπολης σε συνδυασμό με τα νέα κτίρια και τις πολεοδομικές παρεμβάσεις που δρομολογήθηκαν από τη νεόκοπη βαναρική ηγεσία φαίνονταν να υπόσχονται στο επί αιώνες υποβαθμισμένο πόλισμα μια θέση ανάμεσα στις πρωτεύουσες της –φιλελληνικής και αρχαιοφίλης– Εσπερίας. Με τη σύσταση του δήμου Αθηναίων το 1835 πρώτος δήμαρχος διορίστηκε ο γιατρός Ανάργυρος Πετράκης, ενώ στους δημοτικούς συμβούλους περιλήφθηκε ο Παναγής Σκουζές, δύο προσωπικότητες που θα δούμε να έχουν άμεση ή έμμεση σχέση και με τη Ραφήνα.

Κατά τη διοικητική οργάνωση της Αττικής, η οποία επίσης παρέπεμπε στους δήμους που τη συγκροτούσαν κατά την κλασική αρχαιότητα, ορίστηκε και ο δήμος Αραφήν, με επίκεντρό του το Κορωπί. Επρόκειτο για σφάλμα, όπως και η μετέπειτα, το 1846, ονομαστική ταύτιση της περιφέρειας του Κορωπίου με τον δήμο Κρωπίας, ο οποίος κατά την αρχαιότητα βρισκόταν δυτικά του όρους Αιγάλεω, γράφει ο Γ. Γαρδίκας. Σύμφωνα με τον ίδιο, αν το πρώτο λάθος αφορούσε στην έκταση του αρχαίου δήμου Αραφήνος, το δεύτερο προέκυψε από την εμμονή πολιτικών αλλά και λογίων να ταυτίσουν τα αρβανίτικα τοπωνύμια με αρχαιοελληνικά – γεγονός που μαρτυρά και καθεστώς διακρίσεων εις βάρος του αρβανίτικου στοιχείου, παρά την ενεργό, κάποτε μάλιστα καθοριστική, συμμετοχή του στη ζωή και στους αγώνες του τόπου.

Προεπαναστατικά η περιοχή Πικερμίου και Ραφήνας ανήκε στη δικαιοδοσία της Βαλιδέ Σουλτάνας, εκπρόσωπος της οποίας μεταβίβασε το ήμισυ των κτημάτων στους αδελφούς Διονύσιο και Παρθένιο Πετράκη το 1814 και το άλλο ήμισυ πιθανότατα το 1830 στον Δημήτριο Σεργούνιο. Μεταξύ των τριών αυτών κυριών των κτημάτων έμελλε να ξεσπάσουν διαμάχες, που οδήγησαν

τους ίδιους και τους κληρονόμους τους (περιλαμβανομένης της μονής Πετράκη) στις αίθουσες των δικαστηρίων. Οι εκτάσεις έμελλε να ενοποιηθούν και πάλι με τη μεταβίβασή τους από τον Ανάργυρο Πετράκη (1871) και από τη μονή Πετράκη (1872, 1875) στον Περικλή Πετράκη. Στις 21 Φεβρουαρίου 1879 ο τελευταίος, αναφερόμενος στα συμβόλαια ως βουλευτής, τις πώλησε (με την εξαίρεση δύο εκτάσεων στην περιοχή των Πασάδων) στον Γεώργιο Σκουζέ, αναφερόμενο ως τραπεζίτη – έτσι μια δεύτερη γνωστή οικογένεια των Αθηνών έμελλε να συνδεθεί με τα κτήματα Πικερμίου και Ραφήνας¹. Στο συμβόλαιο γίνεται λόγος για:

[...] των κατά τον Δήμον Κρωπίας της Αττικής κειμένων και συνεχομένων κτημάτων Πικέρμης και Αραφήνας άτινα συνορεύουσι αρκτικώς [βορειώς] με Νταόν και Χιροτζακούλη (κτήματα της Μονής Πεντέλης) και με Ντράφη (κτήμα Ηλία Πετροπούλου), ανατολικώς με θάλασσαν της Καρυστίας, μεσημβρινώς [νοτιώς] με κτήματα της Μονής Πεντέλης (Πετρέζα, Έτωση και Βαλανιδέζα) και δυτικώς με το χωρίον Χαροβάτι [...].

Έρρημη ουσιαστικά η περιοχή, καθώς επί αιώνες τα παράλια της Αττικής έχουν εγκαταλειφθεί από το φόβο των εισβολέων και των πειρατών, σε αντίθεση με τα γειτονικά Μεσόγεια, όπου έχουν συγκροτήσει τους οικισμούς τους οι Αρβανίτες. Την αξιοποίηση των κτημάτων εξυπηρετούν λιγοστοί αγρότες και νομάδες κτηνοτρόφοι έπειτα από συμφωνία με τους ιδιοκτήτες, ο οποίοι κατά διαστήματα επενδύουν στη φύτευση και στις αναγκαίες εγκαταστάσεις επεξεργασίας της παραγωγής, καθώς και σε κτίσματα που εξυπηρετούν τη διαβίωση και την υποτυπώδη εμπορική κίνηση που σημειώνεται – στο συμφωνητικό του 1879, για παράδειγμα, αναφέρονται υδρόμυλος, ελαιοτριβείο, αποθήκες, «μαγαζεία», οικίες². Σε αντίθεση με το Πόρτο Ράφτη, που χάρι στον βαθύ του κόλπο είχε διατηρήσει τη λειτουργία του ως λιμένας στην ανατολική Αττική, η

1. Σε επόμενα έγγραφα, των ετών 1879 και 1894, ιδιοκτήτες των κτημάτων θα φέρονται ο Αλέξανδρος και η Ισαβέλλα Σκουζέ. Μάλιστα, παρά το ότι η Ισαβέλλα εκχώρησε το 1913 με δωρεά τα κτήματα στον γιο τους Γεώργιο, «διδάκτορα του Δικαίου και ήδη στρατιώτην του μηχανικού», σε δημοσίευμα του 1919 ιδιοκτήτης για τις περιοχές Ντράφι, Πικέρμι και Ραφήνα, εκτάσεως 80.000 στρεμμάτων, αναφέρεται ο Αλέξανδρος Σκουζές, όπως και κατά την απαλλοτρίωση του 1923, η οποία έγινε για την εγκατάσταση των προσφύγων από την Τρίγλια της Προποντίδας που αποτέλεσαν τον πυρήνα του σύγχρονου οικισμού της Ραφήνας.
2. Ο Περικλής Πετράκης δαπανά 40.000 δραχμές μεταξύ των ετών 1875 και 1879 [...] διά την ανακαίνισιν του οικοδομήματος του εν Πικέρμη ελαιοτριβείου, διά νέαν μηχανήν αυτού, καθώς και δι' οικοδομήν ενός νέου υδρομύλου, όπως και διά την ανοικοδόμησιν εξ χωρικών οικίας [...] μετά τριών δωμάτων και δύο αποθηκών, καθώς και τεσσάρων οικιών διά χωρικούς εν Αραφήνι και ανοικοδόμησιν ενός νέου μαγαζείου εν Αραφήνι, και αποξημίωσιν δι' έτερον μαγαζείον του Σπύρου Μασσούρη, και διόρθωσιν αυτού [...].

Ραφήνα, σύμφωνα και με τα λεγόμενα σχετικού με την αλιεία πληροφορητή μας, λειτουργούσε ως σκάλα, αλλά «δεν ήτανε πόστο, γιατί δεν είχε λιμάνι», δεν είχε δηλαδή τις λιμενικές εγκαταστάσεις που θα αναπλήρωναν την έλλειψη της αναγκαίας φυσικής διαμόρφωσης, ενώ μάλιστα οι ακτές της κατά διαστήματα δέρονται ανηλεώς από πανίσχυρους βοριάδες. Πάντως, η παραθαλάσσια θέση και η ένταξή της σε έναν σημαντικό διαμετακομιστικό άξονα προς την πρωτεύουσα έμελλε αργά ή γρήγορα να αναδειξεί την περιοχή ως πιθανό προορισμό αναψυχής και παραθερισμού, όπως προδίδει η οικοδόμηση στις αρχές του 20ού αιώνα ενός σχετικά ογκώδους κτίσματος που έγινε γνωστό ως «το ξενοδοχείο του Σκουζέ»³. Στο μεταξύ, μελετητές της Αττικής και περιηγητές που κατευθύνονται στην ιστορική τοποθεσία του Μαραθώνα περνούν από την περιοχή και αποτυπώνουν στοιχεία και εντυπώσεις από τη φυσική διαμόρφωση, υπέργεια και υπόγεια (πικερμική πανίδα, κοιτάσματα λιγνίτη κλπ.), από τον αρχαίο και από τον σύγχρονο βίο.

Σύμφωνα με την απογραφή του πραγματικού πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας που έγινε το 1889 και δημοσιεύθηκε το 1890, και ενώ στην Αθήνα καταγράφονται 107.251 άρρενες και θήλεις κάτοικοι και στον πολυανθρωπότερο οικισμό των Μεσογείων, την Κορωπή, 2.820 κάτοικοι, στην περιοχή Αραφήνα απογράφονται 55 κάτοικοι – 33 άρρενες, 22 θήλεις. Στο Πικέρμι οι κάτοικοι είναι 79, στο Δράφι (σ.σ. Ντράφι) 41, στο Χαρβάτιον (σ.σ. Παλλήνη) 177, ενώ υπό τον Δήμο Μαραθώνος αναφέρεται το Χεροτζακούλιον (σ.σ. Αγία Μαρίνα) με 70 κατοίκους⁴. Από τη Γεωργική Απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1911 και δημοσιεύθηκε το 1914 συνάγεται ότι στην περιοχή Αραφήνα καλλιεργούνται

---

3. Τα πλεούμενα, σύμφωνα με τα ακούσματα του ίδιου πληροφορητή, ξεφορτώναν σε μια «πέτρα» – χαρακτηρισμός που δεν αποκλείεται να αναφέρεται σε έναν υποτυπώδη μόλο, πιθανότατα κατασκευής Σκουζέ, που η ύπαρξή του πιστοποιείται με μεγαλύτερη βεβαιότητα από τα μέσα της δεκαετίας του 1910. Εκτός από τα αλιευτικά έφθαναν εδώ και καΐκια μεταφορικά, που διακινούσαν κυρίως κρασιά, αναβιώνοντας αρχαίες θαλασσινές διαδρομές ανάμεσα στις νότιες και ανατολικές ακτές της Πελοποννήσου και αυτές του Πειραιά, της υπόλοιπης Αττικής, της Εύβοιας, των νησιών του Σαρωνικού και του Αιγαίου, μέχρι και εκείνες της Μικράς Ασίας. Όσο για τα αλιεύματα, όπως ανέφερε άλλος πληροφορητής μας, τα περισσότερα μεταφέρονταν με σουστές στην Αθήνα, σκεπασμένα με κλαριά από σχοίνα ή άλλα φυτά, για να διατηρηθούν φρέσκα, ενώ μικρές ποσότητες αγόραζαν Σαρακατσάνοι αλλά και Αρβανίτες της ευρύτερης περιοχής. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1910 πλεούμενα θα μεταφέρουν και τον λιγνίτη που εξορύσσεται στην περιοχή.

4. Υπό τον Δήμο Κορωπίας πρώτο αναφέρεται το Μαρκόπουλο με 1.762 κατοίκους, πολυανθρωπότερη είναι η Κορωπή με 2.820 κατοίκους, ενώ ακολουθούν το Λιόπτσι (σ.σ. Παιανία) με 1.584 κατοίκους και τα Σπάτα με 1.172 κατοίκους. Στη μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου ή Πεντέλης απογράφηκαν 20 άρρενες.

συνολικά 2.186 στρέμματα, όπου κυριαρχούν τα σιτηρά και τα σταφύλια⁵, ενώ καταγράφονται 3.500 στρέμματα σε αγροανάπαυση, 5.000 στρέμματα μη καλλιεργήσιμων βοσκών και 5.000 στρέμματα ιδιωτικών δασών. Όσο για το δυναμικό της κτηνοτροφίας, στην περιοχή απογράφηκαν 1.200 πρόβατα (τα 1.000 άνω του 1 έτους, τα 200 κάτω του 1 έτους), 1.000 αίγες και 100 όρνιθες.

Στο συμβόλαιο της 21-2-1879 δύο ρήτρες αναφέρονται στις συμφωνίες των γαιοκτημόνων με βοσκούς και με καλλιεργητές αμπελιών και δημητριακών, στη λειτουργία ελαιοτριβείου και αλωνιών και στη χρήση των υδάτων για την άρδευση των καλλιεργειών. Η μίσθωση των βοσκοτόπων έληγε την ημέρα της εορτής του αγίου Γεωργίου – όχι τυχαία, αφού παραδοσιακά τις μετακινήσεις των Σαρακατσάνων νομάδων κτηνοτρόφων από τα χειμαδιά προς τις θερινές ορεινές εγκαταστάσεις τους και αντίστροφα οριοθετούσαν οι εορτές των αγίων Γεωργίου και Δημητρίου αντίστοιχα:

Ο αγοραστής Γεώργ. Π. Σκουζές συνήνεσεν όπως το μίσθωμα της βοσκής των προηγουμένων κτημάτων, ήτις είναι ενοικιασμένη μέχρι της εικοστής τρίτης Απριλίου εν. έτ., εισπράξη ο πωλητής [...].

Σαρακατσάνοι στην Πεντέλη και στον οδικό άξονα προς τον Μαραθώνα

Από τους Σαρακατσάνους που το καλοκαίρι ζούσαν με τα κοπάδια τους στην Πάρνηθα και στην Πεντέλη αρκετοί παραχείμαζαν στους πρόποδες της Πεντέλης, μέχρι και τη θάλασσα. Ορισμένες οικογένειες είχαν τα κονάκια τους κοντά στον κατά τόπους δύσβατο δρόμο που οδηγούσε προς τον Μαραθώνα και συνδέθηκαν με τις κατά μήκος του τοποθεσίες, που τότε, όπως είδαμε, ήταν σχεδόν έρημες: Χαρβάτι (Παλλήνη), Πικέρι, Ραφήνα, Γεροτσακούλι (Αγία Μαρίνα).

Ολιγάνθρωπος τα χρόνια αυτά και ο ορεινός όγκος της Πεντέλης, κατάσπαρτος ωστόσο, όπως καταγράφεται με σπαραγμό από τον αθηναιογράφο Καμπούρογλου, με ίχνη από τις δραστηριότητες που του είχαν χαρίσει στο παρελθόν ζωή και δόξα. Χαίνοντα τα ορύγματα των λατομείων του λευκού μαρμάρου που λαξεύτηκε στους κλασικούς χρόνους για τα μνημεία της αθηναϊκής ακρόπολης. Ερειπωμένες οι μονές Παντοκράτορος Νταού και Αγίου Νικολάου Καλλισίων, μοναδική σε λειτουργία η μονή Πεντέλης, κι αυτή με ολιγάνθρωπη μάνδρα. Ασχολία λιγοστών μόνο χωρικών η μελισσοτροφία, άλλοτε περιφανής δραστηριότητα των μονών, που εξασφάλιζε στην Αττική προνόμια. Κατά τόπους αποτρεπτική για την ανθρώπινη

5. Αναλυτικά καταγράφονται 1.000 στρέμματα σίτος, 400 στρέμματα κριθή, 200 στρέμματα σπανάς κριθής, 500 στρέμματα άμπελοι σταφυλών οίνου, 50 στρέμματα άμπελοι σταφυλών φαγητού, 20 στρέμματα καπνός, 5 στρέμματα γεώμηλα, 5 στρέμματα τομάτα, [ ] στρέμματα έτερα λαχανικά (μελιτζάνα, μπάμια κλπ.), 1 στρέμμα πεπονοειδή (καρπούζια, πεπόνια κλπ.).

παρουσία η χλωρίδα και η πανίδα – μαρτυρίες από τα μέρη της Ραφήνας μιλούν για σημεία αδιάβατα και για μακρόσυρτες φωνές από τσακάλια να ταράζουν τις ώρες της νύχτας. Ωστόσο ιδιαίτερα αγάπησαν τις φιλόξενες το καλοκαίρι πλαγιές της οι Σαρακατσάνοι, λάτρεις της ορεσίβιας ζωής, όπως και ο Ηπειρώτης ποιητής Κώστας Κρυστάλλης, που μετά από εκδρομή του στο βουνό, το καλοκαίρι του 1893, θα εξομολογηθεί στην «Πεντέλη» ότι εδώ ανακάλεσε στο νου του εικόνες από τα περίφημα όρη της οθωμανοκρατούμενης ακόμα πατρίδας του.

Στην Ήπειρο τοποθετούν και οι Σαρακατσάνοι πληροφορητές μας την απώτερη καταγωγή της φυλής τους, ωστόσο εντοπίζουν σε διάφορα μέρη του ελλαδικού κορμού την προέλευση των επιμέρους οικογενειών στις οποίες ανήκουν, ενώ μερικοί είναι σε θέση να ανακαλούν τη διαδρομή που ακολούθησαν οι πρόγονοί τους μέχρι την εγκατάστασή τους στην Αττική. Η οικογένεια Σκούφου (εικ. 1), για παράδειγμα, τοποθετεί τον γενάρχη της Χρήστο Σκούφο την εποχή της Επανάστασης του 1821 στην περιοχή του Μεσολογγίου, από όπου η οικογένεια μετακινήθηκε αρχικά στη Στυλίδα, κατόπιν στην περιοχή της Λειβαδιάς (στο σημερινό χωριό Υψηλάντης) και από εκεί στην Αττική – με δύο αδελφούς να εγκαθίστανται στη Λαυρεωτική, την αδελφή τους νύφη στην οικογένεια των Σαρακατσάνων Καπραλαίων στο Χαρβάτι (Παλλήνη) και τον άλλο αδελφό, τον παππού τους Νικόλαο, να επιδίκεται σε ζωεμπόριο και στη συνέχεια να εγκαθίσταται διαδοχικά στο Πικέρμι, στο Χαρβάτι και κατόπιν σε τοποθεσίες της Παλαιάς Πεντέλης, του Πικερμίου και της Ραφήνας⁶. Στην περιοχή της Ραφήνας συναντάμε και άλλες οικογένειες Σαρακατσάνων, κάποιες από τις οποίες αρχίζουν να ασχολούνται και με την καλ-

6. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση της οικογένειας, ο γενάρχης της Χρήστος Σκούφος ήταν ένας από τους ηρωικούς πολιορκημένους του Μεσολογγίου και κατά την Έξοδο κατάφερε να οδηγήσει στη σωτηρία περίπου 40 γυναίκες και παιδιά. Σε αναγνώριση της αξίας του, ο οπλαρχηγός Ζαρκαδούλας τον πάντρεψε με θυγατέρα του, με την οποία και εγκαταστάθηκε στον Σταμνά του Μεσολογγίου. Από τα παιδιά τους ο Κωνσταντίνος παντρεύτηκε επίσης με θυγατέρα από το σόι του Ζαρκαδούλα. Δικό τους παιδί ο Χρήστος –πιθανότατα πρωτότοκος, καθώς έφερε το όνομα του ήρωα παππού του–, όντας «άγριος και ατίθασος», ήρθε αντιμέτωπος με εκπροσώπους της τάξης, προκαλώντας τον θάνατο αρχικά ενός αποσπασματάρχη και κατόπιν δύο αγροφυλάκων, με συνέπεια τη φυγή της οικογένειας πρώτα στη Στυλίδα και κατόπιν στην περιοχή της Λειβαδιάς, στο σημερινό χωριό Υψηλάντης. Εδώ η οικογένεια αποδεκατίστηκε από την ελονοσία, ενώ ένας βράχος που κύλησε μια μέρα βροχερή στο βουνό καταπλάκωσε και σκότωσε τον ταραχοποιό Χρήστο. Τα αδέρφια που απέμειναν κατευθύνθηκαν στην Αττική. Στο Χαρβάτι (Παλλήνη), στην οικογένεια των επίσης Σαρακατσάνων Καπραλαίων, ήρθε νύφη η μοναδική αδερφή που είχε επιβιώσει, ενώ τα τέσσερα αγόρια εγκαταστάθηκαν στη Λαυρεωτική. Ανάμεσά τους ο Νικόλαος αποδείχθηκε ιδιαίτερα κινητικός. Ασχολούμενος αρχικά με το ζωεμπόριο δημιούργησε κεφάλαιο και κατόπιν επέλεξε να ασχοληθεί με την κτηνοτροφία κοντά στους επίσης Σαρακατσάνους Ξηνταραίους, που είχαν τα χειμαδιά τους στο Πικέρμι και ήταν επίσημοι ψήστες στα υπαίθρια γεύματα του βασιλιά. Ο ομόνυμος εγγονός του αναφέρει: *[Αν πας] στο κρεοπωλείο του Σκούφου*

λιέργεια της γης από τις αρχές του 20ού αιώνα. Μια τέτοια οικογένεια ήταν οι Μπισμπιρουλαίοι, από τον Ασπροπόταμο Ξηρομέρου, που το καλοκαίρι είχαν τα στανομάντρια τους στην Παλαιά Πεντέλη, ενώ τον χειμώνα κατέβαιναν κοντά στο εκκλησιάκι της Αγίας Παρασκευής, κάτω από τη Νταού Πεντέλης. Στη Διασταύρωση της Ραφήνας θα συναντήσουμε και Καπραλαίους, που ήταν Αμπλιανίτες. Τα χειμαδιά τους τα είχαν στη Νταού, όπως και οι Καψάληδες, οι Στεργίου και οι Χρυσούληδες, που επίσης συνδέθηκαν με τη Ραφήνα, όπως και οι Κακαβουλαίοι, που αναφέρουν ως τόπο καταγωγής τους τη Ζήρεια, και οι Λιγκαίοι από την Αρκαδία, που το καλοκαίρι έβροσκαν γύρω από το Έτος και στις εκτάσεις προς τα Σπάτα και τη Λούτσα. Στενές έμελλε να είναι οι σχέσεις πολλών Σαρακατσάνων της Ραφήνας με ομόφυλούς τους που είχαν κονάκια σε βορειότερο σημείο του δρόμου προς τον Μαραθώνα, που συμβόλαια κατονομάζουν ως Χερροσακκούλι και Χιροτζακούλι, ενώ ως Γεροτσακούλι και αργότερα ως Αγία Μαρίνα έγινε ευρύτερα γνωστό.

Δεν χωρά στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης η λεπτομερής παρουσίαση της ζωής των Σαρακατσάνων στην περιοχή, η οποία πάντως, σύμφωνα και με τους πληροφοροφρητές μας, ακολουθεί, με παραλλαγές, τα καταγραμμένα σε ανθρωπολογικές μελέτες πρότυπα του σαρακατσάνικου βίου στην ελληνική και τη βαλκανική χερσό-

---

μέσα στη Ραφήνα, και στον Σκορδά το Χάνι, του Ξηντάρα, θα δεις μια φωτογραφία με κάτι τσο-λάδες. Τη φωτογραφία την έβγαλε ο βασιλικός φωτογράφος το 1870, στις 23 Απριλίου, όταν ήταν η γιορτή του βασιλιά. Έκανε γιορτή ο βασιλιάς στη Δεκέλεια και είχαν πάει εκεί και διευθύνανε τα ψητά της σουβλας. Δύο Ξηνταραίοι –ο κοντός ήταν ο Γεώργιος Ξηντάρης, ο ψηλός, ο μόνος που δεν είχε γένια, ήταν ο Κωνσταντίνος ο Ξηντάρης–, ο άλλος ήταν ένας γαμβρός τους, ο Μαργώνης, και δίπλα ήταν ο παππούς μου. Η απαγωγή των «λόρδων» θα αναγκάσει τον Νικόλαο Σκούφο να εγκαταλείψει την περιοχή για ένα διάστημα και να καταφύγει σε συγγενείς στο Αργίριο. Όταν επέστρεψε, λένε τα εγγόνια του, έφτιαξε μεγάλο κοπάδι, με το οποίο «περιφερόταν σε διάφορα σημεία», μέχρι που εγκαταστάθηκε στο Χαρβάτι (Παλλήνη), ως αρχιτσέλιγκας στο κτήμα του κουμπάρου του Θεοφιλάτου, ο οποίος και τον στεφάνωσε. Εκεί γνωρίστηκε και με τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, που πολλές φορές πέρασε εδώ το Πάσχα, αναζητώντας κάτι από το νησί του και από το ύφος και το ήθος της παραδοσιακής ζωής, που έφθιναν στην Αθήνα. Σε δοκίμό του το οποίο δημοσίευσε η Εφημερίς στις 7 και 10 Απριλίου 1887 με τίτλο «Ο Επιτάφιος και η Ανάστασις εις τα χωρία» ο Παπαδιαμάντης εξανίσταται για τον νεωτερισμό της χρήσης και στα μέρη αυτά βεγγαλικών στην Ανάσταση, αντιπαραθέτοντας την κατανυκτική συμπεριφορά των περισσοτέρων χωρικών και την τήρηση εθίμων όπως η προσφορά νωπού τυριού στον ναό από τον Νικόλαο Σκούφο: [...] Τέλος επανήλθομεν εις τον ναόν και ήρξατο ψαλλόμενον το: «Αναστάσεως ημέρα λαμπρινώμεν λαοί». Οι καλοί χωρικοί μετά μεγίστης ευλαβείας ηκροούντο τα ιερά άσματα, ο δε αξιόλογος ποιμήν Ν. Σκούφος, προσεγγικών ευσεβώς, ανήρτησεν επί του δεξιού μανουαλίον, ενώπιον της εικόνας του δεσπότη Χριστού, τσαντήλαν νωπού τυρού, άλλο πασχάλιον εθίμον των αγροτών της Ελλάδος. Ο Ν. Σκούφος, λένε οι εγγονοί του, αφού πέρασε στο Χαρβάτι αρκετά χρόνια, ξανάρχισε να μετακινείται μαζί με την οικογένειά του μεταξύ Παλαιάς Πεντέλης, Πικερμίου και Ραφήνας.

νησο. Κεντρικό, οπωσδήποτε, χαρακτηριστικό αποτελούσε η οργάνωση σε ένα κλειστό, αυστηρά δομημένο σύστημα, οιονεί πατριαρχικό ή πατερναλιστικό, κατά τον Γ. Καββαδία, στηριγμένο στη σκληραγώγηση και την πειθαρχία, προκειμένου οι δεξιότητες και οι ικανότητες των ατόμων να υπηρετούν την ομάδα. Η μεγαλύτερη ίσως ανταμοιβή που πρόσφερε στα μέλη της η σαρακατσάνικη κοινωνία για τη συμμετοχή τους σε μια τόσο σκληρή ζωή –εξαιρετικά σκληρή για τις γυναίκες, όπως σχολίασε σαρακατσάνος πληροφορητής μας⁷– ήταν το περιβάλλον αλληλεγγύης και, κατ' ακολουθίαν, το αίσθημα ασφάλειας αλλά και συλλογικής υπερηφάνειας και ανεξαρτησίας που τους χάριζε, ενώ έρχονταν αντιμέτωποι με τις δυνάμεις και τα στοιχεία της φύσης, αλλά και με ανθρωπίνες εχθρικές ή ανταγωνιστικές συμπεριφορές, χωρίς την προστασία –αλλά και τον έλεγχο– των πολιτικών και θρησκευ-

7. Αξιοσημείωτη έχει υπάρξει η κριτική –κάποτε και στωπική– ματιά των Σαρακατσάνων απέναντι στους ίδιους τους εαυτούς τους, θεμελιωμένη, κατά τον Καββαδία, στον μαχητικό χαρακτήρα που ανέπτυσαν. Χάρη στην ίδια ευθυκρισία ο πληροφορητής μας Κ. Μπισμιτιρούλας θα αποφανθεί ότι οι Σαρακατσάνοι άντρες «τη γυναίκα την είχαν σα σλάβο», πιστοποιώντας έτσι ότι η ζωή για τη Σαρακατσάνισσα ήταν διπλά σκληρή. Ιδιαίτερος βέβαια σεβασμός επιφυλασσόταν για τη μάνα, πόσο μάλλον που, όπως αναφέρεται στην έκδοση Ιστορικό λεύκωμα Αγ. Μαρίνας «Το Γεροσακούλι», τύχαινε κάποιες γυναίκες να γεννήσουν στο δρόμο, στη διάρκεια κάποιας μετακίνησης. Βέβαια δεν ήταν η μόνη ομάδα που επεφύλασσε σκληρές συνθήκες διαβίωσης για τις γυναίκες. Εξάλλου δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι μεταξύ των Σαρακατσάνων η οντότητα των γυναικών και οι υποχρεώσεις των ανδρών απέναντί τους παραβλέπονταν, ούτε ότι οι έντονες προσωπικότητες, ανδρών και γυναικών, δεν αναδεικνύονταν.
8. Να σημειώσουμε ότι για τους κτηνοτρόφους από νωρίς γενικεύθηκε η προσφώνηση «βλάχοι», προσδίδοντας την ονομασία των λατινόφωνων Βλάχων και στους ελληνόφωνους Σαρακατσάνους και δημιουργώντας έτσι σύγχυση μεταξύ τους. Συνακόλουθα και στη Ραφήνα, μέχρι και σήμερα, οι Σαρακατσάνοι συχνά αποκαλούνται από τους άλλους, ή και αυτοαποκαλούνται, «βλάχοι». Φιλόξενοι αλλά εσωστρεφείς, οι Σαρακατσάνοι συμπεθέρευαν σχεδόν αποκλειστικά μεταξύ τους, κουμπαριές όμως έκαναν και έξω από τη φυλή τους, όπως με Αθβανίτες των μεσογείτινων χωριών, με τους οποίους εύρισκαν αρκετά σημεία συνάφειας –οι πληροφορητές μας αναφέρουν ως παράδειγμα τους χορούς και τα τραγούδια. Στη συναναστροφή τους, ωστόσο, μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ως μέσο αλληλοαποκλεισμού τη διαφορά στη γλώσσα– οι μιν μιλούσαν μεταξύ τους ελληνικά εν πολλοίς ακατάληπτα για τους άλλους, οι δε αθβανίτικα. Το ακατάληπτο του σαρακατσάνικου ιδιώματος προέκυπτε από την παράλειψη φωνηέντων κατά την εκφορά των λέξεων και από τον συμφυρμό ολόκληρων φράσεων. Για παράδειγμα, το ερώτημα «πράξ αντράω;» συμπύκνωνε την ερώτηση «πειράζει αν τηράω (=βλέπω);», ενώ το «σέντσαν τσάλλε;» ισοδυναμούσε με το «τους έντυσαν τους άλλους;» για τους νεοσύλλεκτους. Από τους Σαρακατσάνους πληροφορητές μας δεν αναφέρθηκαν προσω-νύμια υποτιμητικά για τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες, με τις οποίες οι δικοί τους συναλλάσσονταν. Τη στάση αυτή την καταγράφουμε ως εξαίρεση σε μια πρακτική διαδεδομένη και ισχυρή –έως και σήμερα– μεταξύ των διαφόρων κατοίκων της περιοχής (όπως και άλλων περιοχών), απότοκη σχέσεων εξαιρετικά ανταγωνιστικών. Οι αποστάσεις που αναγκαστικά τηρούσαν οι Σαρακατσάνοι, αλλά και η αυτοπεποίθηση που τους χάριζε η σχετική αυτοδυναμία και ανεξαρτησία του βίου τους και το ήθος προσωπικής υπερηφάνειας που καλλιεργούσαν μοιάζει να τους προίκαν με τη γενναιοδωρία να αναγνωρίζουν προτερήματα στους άλλους – συνοδεύοντάς την, μάλιστα, συχνά με μια κατ' αντίστιξιν υπόδειξη δικών τους αδυναμιών.

τικών θεσμών που χαρακτηρίζουν τα κοινωνικά σύνολα με μόνιμη εγκατάσταση⁸. Παράλληλα, σε πρακτικό επίπεδο, θαυμαστή ήταν η ικανότητα που είχαν οι σπηνίτες, γυναίκες και άντρες, να συντηρούν και να αξιοποιούν τα κοπάδια τους και να καλύπτουν σχεδόν όλες τις δικές τους ανάγκες με τα υλικά που τους πρόσφεραν τα ζώα και το φυσικό περιβάλλον: πέτρα, ξύλο, χόρτα, βότανα, μαλλί, δέρμα, κόκκαλο, γάλα. Μερικές ποσότητες από τα προϊόντα τους διέθεταν για να προμηθευθούν λάδι, όσπρια, δημητριακά και αλεύρι, αλάτι και άλλα εδώδιμα, καθώς και εργαλεία, όπλα και άλλα χρειώδη που δεν μπορούσαν οι ίδιοι να παράγουν⁹.

Μαθημένοι σε μια ζωή όπου «ο λόγος ήταν το συμβόλαιο και το γιαταγάνι ο νόμος» και με πρότυπα ηρωικές μορφές του κλεφταρματολισμού, όπως ο Αστροπόγιαννος και ο Κατσαντώνης, οι Σαρακατσάνοι ενστερνίζονταν ως βασική αξία και αρετή την προσωπική τιμή, που η προσβολή της από κάποιον εκτός της οικογένειας μπορούσε να επιφέρει αιματηρή σύγκρουση. Προσβολή προς την ομάδα λογιζόταν και η τυχόν ανέντιμη συμπεριφορά ενός μέλους της, που επέφερε την περιθωριοποίηση ή και τον εξοστρακισμό του. Κατά τα λεγόμενα του πληροφορητή μας Νικόλαου Σκούφου, σαρακατσάνου κατοίκου της Διασταύρωσης Ραφήνας:

[...] συνήθως οι Σαρακατσαναίοι είχαν ανεπτυγμένο το αίσθημα της αξιοπρέπειας. Όποιος γινόταν κλέφτης ή απατεώνας ή οτιδήποτε άλλο ήταν τόσο καταφρονημένος που έπρεπε να εξαφανιστεί· δεν του έδινε σημασία κανένας.

Έτσι, δεν είναι –αν και φαίνεται– παράδοξο ότι τέτοιες αρχές χρωμάτισαν ακόμα και το φαινόμενο της ληστείας, που αναπτύχθηκε σε συνάφεια και με τον κόσμο των κτηνοτρόφων.

Το φαινόμενο της ληστείας

Η ληστεία, ένα φαινόμενο όχι άγνωστο σε αρκετές χώρες της Δύσης και με

---

⁸ Έτσι, Σαρακατσάνοι πληροφορητές μας στους Αρβανίτες αναγνώρισαν εξαιρετική φιλοπονία, ιδιαίτερα στην καλλιέργεια της γης – τους απέδωσαν μάλιστα τη δική τους μάλιστα μήυση στη δραστηριότητα αυτή, όταν στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αρκετοί κτηνοτρόφοι που ξεχειμώνιαζαν στην περιοχή άρχισαν σιγά σιγά να κάνουν το ίδιο, καθώς χωρικοί από τα Σπάτα, αλλά και από το Λιόπεσι (Παιανία) και άλλους οικισμούς, αρκετά απομακρυσμένους, έρχονταν μέχρι εδώ για να φυτέψουν και να καλλιεργήσουν εκτάσεις με αμπέλια κυρίως. Τους Τριγλιανούς πρόσφυγες, από την άλλη, χαρακτήρισαν «πολιτισμένους», επισημαίνοντας τους ευνοϊκότερους όρους διαβίωσης και τις παροχές, όπως η εκπαίδευση των γυναικών.

⁹ Στις περιοχές που εξετάζουμε, τις περισσότερες συναλλαγές τους οι Σαρακατσάνοι τις είχαν με κατοίκους των κοντινών χωριών. Με κρέας αρνίσιο και κατσικίσιο προμήθευαν κρεοπώλες στη Ραφήνα αλλά και στην Αθήνα. Δεν αναφέρθηκε από τους πληροφορητές μας εμπορία μαλλιού. Τυρί παρασκεύαζαν μόνο για ίδια χρήση, ενώ το προς πώληση γάλα έπαιρναν έμποροι από την Αθήνα ή τυροκόμοι που το έπηζαν σε τοπικά τυροκομεία.

σημαντικές διαστάσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σφραγίζει τη ζωή στην ελληνική ύπαιθρο στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Η ένοπλη δράση στις παρυφές ή και εκτός της νομιμότητας, που είχε φορείς στα προεπαναστατικά χρόνια τους αρματολούς και τους κλέφτες, μεταλλάχθηκε κάτω από το νέο καθεστώς.

Από το 1833 η βαναρική Αντιβασιλεία, κατά τη διαδικασία δημιουργίας τακτικού στρατού δυτικού τύπου, διέλυσε τα άτακτα στρατεύματα του απελευθερωτικού αγώνα. Προκειμένου να αποκατασταθεί μέρος τουλάχιστον από τους ενόπλους, η παραδοσιακή ενδυμασία και ο οπλισμός των ατάκτων έγιναν κατά παραχώρηση δεκτά στο νεοσύστατο σώμα των ακροβολιστών. Όμως ο μισθός ήταν μικρός και βέβαια το σύστημα ιεραρχίας και πειθαρχίας ανοίκειο, οπότε λίγοι ανταποκρίθηκαν.

Από τους υπόλοιπους αρκετοί –με καταγωγή από τη νότια Ελλάδα, αλλά και από τις οθωμανοκρατούμενες ακόμη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία– πέρασαν στην οθωμανική επικράτεια, το λεγόμενο Τουρκικό. Εκεί κάποιοι τέθηκαν ως καπετάνιοι στην υπηρεσία δερβεναγάδων και άλλοι συναποτέλεσαν σώματα ληστών – χωρίς να αποκλείεται η εναλλαγή στους ρόλους αυτούς ανάλογα με τις περιστάσεις, κάτι γνωστό και από τον προεπαναστατικό κλεφταρματολισμό. Η δράση των ληστών αυτών επεκτεινόταν συχνά στο λεγόμενο Ελληνικό, από όπου δεν έλειπαν παρόμοιες ομάδες, με δραστηριότητα επίσης και στα δύο μέρη.

Το φαινόμενο έμελλε να αναπαράγεται για καιρό, εξαιτίας ενός πλέγματος παραγόντων, όπως η γενική οικονομική καχεξία, οι βίαιες κρατικές παρεμβάσεις στους τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, το φοροεισπρακτικό καθεστώς, η αυθαιρεσία των κατά τόπους κρατικών αξιωματούχων και οργάνων της τάξης, η εφαρμογή μέτρων όπως η υποχρεωτική στράτευση και η προώθηση αρχών δικαίου ξένων προς τις παραδοσιακές αξίες. Τη διατήρηση της ληστείας επιδόθησαν εξάλλου οι πελατειακές σχέσεις και ποικίλα δίκτυα συμφερόντων.

Στο μεταξύ ωστόσο, όποτε το ευνοούσαν οι περιστάσεις, η δράση πολλών ομάδων στο Τουρκικό –στη Θεσσαλία μέχρι την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα το 1881, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους– αναβίωσε το κλεφταρματολικό παρελθόν, παίρνοντας εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα, άλλοτε αυθόρμητα και άλλοτε με τις ευλογίες –ή και με την καθοδήγηση– παραγόντων από την ελληνική πλευρά. Αλλά και από την τουρκική πλευρά ενθαρρυνόταν κάποτε η δράση ληστρικών ομάδων εις βάρος της ελληνικής. Δεν έλειψαν, τέλος, και περιπτώσεις ληστών με δράση ανεπιθύμητη και από τα δύο μέρη των συνόρων, οπότε οι ελληνικές και οι οθωμανικές αρχές συνεργάζονταν για τη δίωξή τους.

Ακολουθώντας τους δικούς τους νόμους και κανόνες, οι ένοπλοι προσπορίζονταν αγαθά και μέσα επιβίωσης κατά κύριο λόγο από τον κόσμο της υπαίθρου, με ευθείες

συναλλαγές ή μέσα από ιδιότυπες μορφές φορολόγησης, αλλά και με ληλασίες και αρπαγές, καθώς και με απαγωγές από τις οποίες αποκόμιζαν λύτρα. Στο διάστημα που κρατούσαν τα θύματά τους –ανάμεσα στα οποία υπήρξαν σημαντικοί Έλληνες και ξένοι– θεωρούσαν χρέος να τους εξασφαλίζουν τις καλύτερες δυνατές συνθήκες διαβίωσης –αν και κατ’ ανάγκην τους υπέβαλλαν συνήθως σε μετακινήσεις μεγάλων αποστάσεων, κατά κανόνα με τα πόδια– και στη συνέχεια την ασφαλή επιστροφή και παράδοσή τους, εφόσον βεβαίως είχαν καταβληθεί τα λύτρα στο ακέραιο. Φέρονταν, αντίθετα, με εξαιρετική αγριότητα όταν κάποιος αφηφούσαν ή δεν ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις τους ή –πόσο μάλλον– απέναντι σε όσους θεωρούνταν ένοχοι προδοσίας.

Τη μεγαλύτερη ενίσχυση σε εφόδια αλλά και σε ανθρώπινο δυναμικό είχαν οι ομάδες των ενόπλων από τους νομάδες κτηνοτρόφους, Σαρακατσάνους και Βλάχους. Η νέα κατάσταση των πραγμάτων έπληξε ιδιαίτερα τη ζωή και την οικονομία των ομάδων αυτών, καθώς πολλών τα βοσκοτόπια διαμελίστηκαν από τη χάραξη των συνόρων, ενώ δυσμενής υπήρξε απέναντί τους τόσο η φορολογική όσο και η αγροτική πολιτική του νεόκοπου κράτους, το οποίο ευνοούσε την ανάπτυξη της γεωργίας σε βάρος της νομαδικής κτηνοτροφίας. Η ύπαρξη των ενόπλων εξασφάλιζε στους νομάδες κτηνοτρόφους στήριξη, σε μερικούς μάλιστα πρόσφερε προσωπική διέξοδο επιβίωσης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι σχέσεις τους με τους ληστές ήταν πάντοτε αρμονικές και ειρηνικές.

Για την καταπολέμηση της ληστείας στη Στερεά Ελλάδα οργανώθηκε ήδη το 1835 εκστρατεία στρατιωτικών δυνάμεων υπό την αρχηγία του φιλέλληνα Τόμας Γκόρντον. Τον Γκόρντον ακολούθησε ως παρατηρητής ο Φίνλαιν, ο οποίος έχει αφήσει καταγραμμένες τόσο τις σκέψεις του για το φαινόμενο της ληστείας όσο και τις γενικότερες εντυπώσεις του από την περιήγησή του στην τότε «βόρεια Ελλάδα» (μεταξύ άλλων, μάλιστα, εντόπισε αρχαιότητες στη Ραφήνα). Η ληστεία, τελικά, έμελλε να περιοριστεί με τις μεταβολές και τις ανακατατάξεις που έφεραν στην ελληνική επικράτεια οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η Μικρασιατική Καταστροφή.

Στο μεταξύ, σε εποχές με αμφισβητούμενη την αξιοπιστία του νόμου απέναντι στην παρανομία, με δυσεπάρμοστη τη διάκριση ανάμεσα στο καλό και στο κακό, οι ληστές –συχνά προσωπικότητες κάθε άλλο παρά ηρωικές– πιστώθηκαν με δυνάμεις υπεράνθρωπες και αποσπάστηκαν από την πεζή καθημερινότητα των υπόλοιπων ανθρώπων. Ανάμεσα στην πραγματικότητα και τον μύθο, οι μορφές τους έπαιρναν στις λαϊκές αφηγήσεις –ορισμένες από τις οποίες είχαν την πηγή τους σε έντυπα αναγνώσματα– υπερφυσικές διαστάσεις, διασπείροντας τα ίχνη τους σε φυσικά και ανθρώπινα μνημεία. Γνωστός είναι, για παράδειγμα, ο ισχυρισμός ότι το μέγαρο της δούκισσας της Πλακεντίας στην Πεντέλη συνδεόταν υπόγεια με τη σπηλιά του λήσταρχου Νταβέλη. Παρόμοιες διαδόσεις θα συναντήσουμε και για τοποθεσίες στη Ραφήνα.

Μνήμες από την πραγματική παρουσία και δράση των ληστών κατά τον 19ο αιώνα στην περιοχή Πικερμίου και Ραφήνας συντηρούν μια βρύση, δύο γεφύρια και ορισμένες προφορικές αφηγήσεις παλιών κατοίκων, που διασώζονται ως σήμερα στη μνήμη των νεότερων, ιδιαίτερα αυτών με σαρακατσάνικη καταγωγή.

«Του Κίτσου η Βρύση», «η Γέφυρα του Παπά» και ένα επεισόδιο με τον ληστή Κίτσο Νιβίτσα στη Ραφήνα (1865)

Οι συμμορίες της Αττικής ήταν σχετικά ολιγοπρόσωπες. Στα μέσα του 19ου αιώνα διαβόητοι ήταν οι λήσταρχοι Καλαμπαλίκης, Νταβέλης, Ζαφείρης και Κίτσος (εικ. 2). Για τον τελευταίο, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, γράφει ο Γιάννης Κολιόπουλος στο συναρπαστικό βιβλίο του *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*:

Την ίδια περίοδο [μετά το 1854] άρχισε τη σταδιοδρομία του και ο διαβόητος λήσταρχος της Αττικής Κίτσος Νιβίτσα, πρώην δασοφύλακας. Διέθετε αρχικά μικρή συμμορία, στην οποία ανήκαν για ένα διάστημα ο Γεώργιος Λύγκος, παλαιός ληστής της Αργολίδας, και ο Μήτσος Λαφαζάνης, «συνταξιούχος στρατιώτης».

Ο Κίτσος προσήλθε στις αρχές τον Ιανουάριο του 1863 [δηλαδή την εποχή της Μεσοβασιλείας, ανάμεσα στην έξωση του Όθωνα το 1862 και τον ερχομό του Γεωργίου Α' το 1864] και υπηρέτησε μαζί με τους συντρόφους του στην εθνοφυλακή, αλλά σύντομα επιδόθηκε στη ληστεία στα Μεσόγεια.

Απέφενγε συνήθως να αιχμαλωτίζει, για να μην προκαλεί την αποστολή καταδιωκτικών αποσπασμάτων και να φέρνει έτσι σε δύσκολη θέση τους προστάτες του στην πρωτεύουσα. Προτιμούσε να αποσπά διάφορα ποσά από τους εύπορους των Μεσογείων, οι οποίοι εξαγόραζαν έτσι την ασφάλειά τους και την προστασία του Κίτσου. Κάποτε όμως κατέφενγε και σε αιχμαλωσίες, όπως τον Δεκέμβριο του 1865, όταν αιχμαλώτισε πλούσιο ενοικιαστή ελαιώνων στην Αττική, τον Αθανάσιο Βαγιανέλη, από την αιχμαλωσία του οποίου αποκόμισε 30.000 δραχ. Η απαγωγή είχε ως συνέπεια την αποστολή μεταβατικού αποσπάσματος από εθνοφύλακες και χωροφύλακες με επικεφαλής τον Λεωνίδα Βούλγαρη. Το εγχείρημα του Κίτσου ακριβοπλήρωσαν τελικά και οι κάτοικοι των χωριών Σπάτα και Λιόσια [sic], που είδαν τα τρόφιμά τους να εξανεμίζονται από τους διώκτες του λήσταρχου, ώσπου έφτασαν οι γογγυσμοί [τους] στην κυβέρνηση και στην αντιπολίτευση και ανακλήθηκε το δραστήριο απόσπασμα και ο διοικητής του.

Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου ο Κίτσος κατατάχτηκε στην α' τάξη των ληστών και επικηρύχτηκε με ποσό 3.000 δραχ., ενώ τον Αύγουστο πενταπλασιάστηκε το ποσό της επικηρύξης του: είχε την τιμή να είναι ο ληστής με τη μεγαλύτερη αμοιβή επικηρύξης.

Στην περιοχή της Ραφήνας έγινε κάποτε επιχείρηση σύλληψης του Κίτσου με

την ανάμειξη ενός ιερέα από τον Μαραθώνα, ο οποίος το πλήρωσε με τη ζωή του. Μνημονεύοντας το γεγονός, μια γέφυρα της οδού Μαραθώνος ανάμεσα στη Ραφήνα και το Μάτι ονομάστηκε Γέφυρα του Παπά. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο εκδοχές της ιστορίας που παραθέτει στο βιβλίο του ο Γ. Κολιόπουλος, εκείνη των επίσημων αρχών και εκείνη ενός από τους ληστές:

Αναφέρεται επεισόδιο με θύμα τον ιερέα του Μαραθώνα Παπασπύρο, που είχε προδώσει τη συμμορία του Κίτσου και που αξίζει να περιγράψουμε με βάση πληροφορίες ληστή της ίδιας συμμορίας, του Μήτρου Φλίγγου, καθώς και του Finlay, ο οποίος παρακολούθησε τις δραστηριότητες του Κίτσου με αδιάπτωτο ενδιαφέρον.

Τις υπηρεσίες του ιερέα είχαν ζητήσει οι κάτοικοι της ενορίας του, οι οποίοι δεν άντεχαν άλλο από τα χαράτσια του λήσταρχου και τις συνέπειες των επισκέψεων των διωκτών του. Ο Παπασπύρος, που ήταν γνωστός του Κίτσου, συνεννοήθηκε με τη χωροφυλακή της περιοχής για το συντονισμό των ενεργειών τους, ώστε να οδηγηθεί ο λήσταρχος σε ενέδρα. Παράλληλα συνεννοήθηκε με το λήσταρχο να του φέρει σε ορισμένο μέρος (σε περιοχή μεταξύ Πεντέλης και της ακτής) μερικούς πλούσιους, που θα έβγαιναν για κνήγι, για να τους αιχμαλωτίσει. Έτσι, νωρίς το πρωί της 10ης Οκτωβρίου 1865 ο Παπασπύρος και πέντε χωροφύλακες, μεταμφιεσμένοι σε κνηγούς, ξεκίνησαν με άμαξα από την Αθήνα και έφτασαν στις 11.00 περίπου κοντά στο Πικέριμι. Στάθμευσαν κάπου και γευμάτισαν, σύμφωνα με τον Finlay, για να δώσουν καιρό σε ενισχύσεις από την Κηφισιά να φτάσουν στο μέρος που είχε συμφωνηθεί. Εκεί, σύμφωνα με την ίδια εκδοχή, τους αιφνιδίασαν οι ληστές, που εμφανίστηκαν ξαφνικά μέσα από συστάδα δέντρων, δίνοντας τη συνθημισμένη ληστροική προσταγή: «στον τόπο!». Καθώς απόπλιζαν τους χωροφύλακες, ο αδερφός του Κίτσου, Πήλιος, αναγνώρισε φίλο του χωροφύλακα, ο οποίος και έσπευσε να μαρτυρήσει τον πολυπράγμονα ιερέα και το σχέδιό του.

Αλλά οι συνθήκες σχετικά με τη σύλληψη και την απόπλιση των χωροφυλάκων ήταν μάλλον κατασκευάσμα των αρχών, για την αποφυγή κρίσεων εναντίον της χωροφυλακής. Λεπτομερέστερη και πειστικότερη είναι η εκδοχή του ληστή που πήρε μέρος στην επιχείρηση. [...] «Είδαμε λοιπόν, έως 3 ώρας ημέρα, και ήρχετο μία άμαξα, και ο παππάς [sic] εμπρός αυτής, 30-40 βήματα, μόνος, και μέσα εις την άμαξαν 2-3 ανθρώπους και όπισθεν αυτής τρεις, ακούσαμε δε και δύο τουφέκια. Λοιπόν, άμα ήλθε παρεμπρός και μας είδεν ο παππάς, επέστρεψε από πίσω από την άμαξαν, και αφού εκατέβησαν και οι άλλοι από την άμαξαν, έσμιξαν όλοι. Ημείς δε απλώσαμεν οι μισοί από το ένα μέρος του δρόμου και οι μισοί από το άλλο, και τους εβάλαμε στη μέση. Και άμα επλησίασαν, μας ετουφέκισαν μερικοί, και ελάκισαν αμέσως όλοι, μαζί με τον παππάν. Τους εκνηγήσαμεν έως μία τουφεκιάν τόπον, και τους επιάσαμεν όλους. Τότε μας είπαν, εμπροστά εις τον παππάν, μη μας πειράζετε παιδιά διότι είμεθα χωροφύλακες [...] και ότι ο παππάς πταίει όπου σας επρόδωσε [...] και ότι έρχονται κατόπιν και αποσπάσματα. [...]

Τους επήραμε λοιπόν τ' άρματα, εσκοτώσαμεν τον παππάν παρέκει εις τον δρόμον, και τους επήραμεν μαζί μας έως μισή τουφεκιά τόπον, και τους αφήσαμεν.» Τρεις από τους χωροφύλακες γνωρίζονταν με τον Κίτσο και τον Πήλιο, και όταν συναντήθηκαν, μετά τον αφοπλισμό, ληστές και χωροφύλακες αγκαλιάστηκαν και φιλήθηκαν με μεγάλη εγκαρδιότητα.

Στα μέρη της Ραφήνας, λοιπόν, η Γέφυρα του Παπά μνημονεύει ένα θύμα του Κίτσου, ενώ από τον ίδιο τον ληστή δεν αποκλείεται να πήρε το όνομά της του Κίτσου η Βρύση στην κατάφυτη ρεματιά κάτω από τις νοσοκομειακές εγκαταστάσεις της Νταού. Βέβαια η τελευταία μπορεί να οφείλει το όνομά της σε κάποιον άγνωστό μας Κίτσο ή στο γεγονός ότι το όνομα αυτό ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές και συνδεδεμένο με φυσικά περιβάλλοντα στα νεότερα χρόνια, ωστόσο δεν αποκλείεται να ονομάστηκε έτσι για τον γνωστό μας ληστή. Ένας θρούλος ήθελε μια γαλαρία που ξεκινούσε πάνω από τη βρύση να οδηγεί είτε κάτω στη θάλασσα είτε στο βουνό, στη σπηλιά του Νταβέλη, ως μία ακόμα οδός διαφυγής τού διασημότερου ίσως ληστή της εποχής. Πιθανόν η ίδια αυτή γαλαρία προδιέθετε για τη σύνδεση της βρύσης με τους θρούλους και άλλων ληστών, όπως ο Κίτσος. Στην περιοχή του Λαυρείου, άλλωστε, στα μεταλλεία του οποίου εμφανιζόταν ο ίδιος ως «προστάτης», υπήρχε το Σπήλαιο του Κίτσου, που την ονομασία του η σπηλαιολόγος Άννα Πετροχειλου αποδίδει στον ληστή Νιβίτσα ή Νυφίτσα.

Αν του Κίτσου η Βρύση πήρε το όνομά της από τον ληστή αυτό δεν σημαίνει ότι η συμμορία του λημέριάζε στη ρεματιά, που είναι ιδιαίτερα επικίνδυνη για ενέδρα, αν και δεν αποκλείεται να κατέφευγε κατά καιρούς στην πυκνή βλάστηση του βουνού και τότε να έπαιρνε νερό για να πιει από τη βρύση. Ίσως όμως η ονομασία να απηχεί απλώς την εντύπωση που προκάλεσε στην περιοχή η συμπλοκή της συμμορίας του Κίτσου με τη χωροφυλακή και η θανάτωση του ιερέα, ιδιαίτερα στους Σαρακατσάνους κτηνοτρόφους που έρχονταν εδώ για νερό. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι Σαρακατσάνοι διέσωσαν ολοζώντανη στην προφορική τους παράδοση τη λαϊκή εκδοχή της ιστορίας – εκδοχή που θέλει τον διωκόμενο ληστή ήρωα, αδικημένον από τα νιάτα του, και τον ιερέα υστερόβουλο και καθ' έξιν καταδότη. Μάλιστα προς επίρρωση της εκδοχής αυτής φαίνεται ότι προτασσόταν μια επιβαρυντική για τον ιερέα ιστορία, την οποία μετέφερε σ' εμάς ο αφηγητής μας Νικόλαος Σκούφος:

Ήταν ένας παπάς στον Μαραθώνα, και είχε καταφύγει [σ' αυτόν] ένας ανεψιός του στρατιώτης, ο οποίος είχε επικηρυχθεί, δεν ξέρω για ποιο λόγο. Και τον έστειλε... [ο παπάς] να κοιμάται στον Αι Γιώργη τον Βρανά –και τον έκρυβε, για να μην τον βρουνε– και του πήγαινε [εκεί] φαϊ. Αυτά τα διηγήθηκε στον πατέρα μου κάποιος γνωστός του και τα μάθανε.

Πήγε ο Αι Γιώργης τη νύχτα –ένας καβαλάρης μ' άσπρο άλογο– στον ύπνο του και του λέει: «Φύγε, γιατί θα σε σκοτώσει ο παπάς.» Έπειτα ξύπνησε, λέει: «Ονει-

ρο είδα» – τα διηγήθηκε σε κάποιον γνωστό αυτά και τα είπε μετά ο γνωστός.

Έκατσε μερικές μέρες ακόμη, αλλά ένα βραδυ πήγε πάλι ο ίδιος καβαλάρης, καβάλα στ' άλογο, και του λέει: «Δε σου είπα να φύγεις, βρε; Θα σε σκοτώσει ο παπάς.» Και τον πάτησε το άλογο στο στήθος και φοβήθηκε και ξύπνησε. Σηκώθηκε κι έφυγε. Τον έχασε ο παπάς.

Πέρασε αρκετός καιρός και γύρισε και ξαναπήγε πάλι στον παπά. Ο παπάς, την πρώτη βραδιά που τον έβαλε και κοιμήθηκε, πήγε το σκότωσε το παιδί, για να πάρει την επικήρυξη.

Ο παπάς είχ' επαφές με τ' αποσπάσματα [...] κι είχαν επικηρύξει το ληστή τον Κίτσο. Ήταν αυτός ο Κίτσος της Σχολής Ευελπίδων, πήγαινε γι' αξιωματικός, και κάπου τον ρίξαν, κάπου τον αδικήσανε, και τον κάναν λοχία, και σηκώθηκε κι έφυγε κι έγινε ληστής – για την αδικία που του κάνανε. [...]

Ο Κίτσος, πονηρός ων, και μαθαίνοντας τι είχε κάνει προηγουμένως ο παπάς, σου λέει: «Κάποια ατιμία πάει να κάνει και σ' εμένα.» Και αντί να μείνει εκεί, έρχεται ακριβώς στην Αγία Βαρβάρα από πάνω. Και σήνει καρτέρι.

Το καταδιωκτικό απόσπασμα πέφτει στα χέρια του Κίτσου, που αναγνωρίζει τον επικεφαλής αξιωματικό και τον αφήνει να πάρει τον δρόμο της επιστροφής μαζί με τους άνδρες του. Διαφορετική θα είναι η αντιμετώπιση του προδότη ιερέα:

Ο παπάς είδε τα δύσκολα και κατεβαίνει απ' τ' άλογο και το βάζει στα πόδια κι έτρεχε. Τον κινήγησε [ο Κίτσος] από πίσω και του πήρε το κεφάλι ακριβώς εκεί που είχε ο Μπέρομπας τα μαρμαράδικα. Του λέει ο αξιωματικός: «Τα ράσα...» Του λέει [ο Κίτσος]: «Ποια ράσα; Αυτός είναι χειρότερος από μένα.» Και ονομάστηκε η γέφυρα «Γέφυρα του Παπά» – ενώ ο παπάς ήταν σκοτωμένος πιο πάνω [Δ.Σ.: γύρω στα τριακόσια μέτρα].

Ενδιαφέρουσες πτυχές του ληστρικού βίου και των διαπλοκών του με την εξουσία αποκαλύπτει η περιγραφή του Γ. Κολιόπουλου για τη συνέχεια και την κατάληξη του Κίτσου και των συντρόφων του:

[...] την άνοιξη του 1867, όταν διάφοροι κυβερνητικοί πράκτορες στρατολογήσαν εθελοντές για την επαναστατημένη Κρήτη, ο Κίτσος και οι σύντροφοί του ήρθαν σε επαφή με την κυβέρνηση και επρόκειτο να επιβιβαστούν σε ακτή του Σουνίου στο «Αρκάδι», αλλά οι διαπραγματεύσεις δεν καρποφόρησαν, επειδή ο αδερφός του [Κίτσου...] δεν είχε εμπιστοσύνη στο λόγο της τιμής της κυβέρνησης [...]. Έφυγαν όμως τρία μέλη από τη συμμορία [...].

Αναγκάστηκε [τότε ο Κίτσος...] να περάσει με λίγους συντρόφους του στην Πελοπόννησο, όπου όμως, μακριά από τους προστάτες του και τα γνώριμα μέρη, γρήγορα ανακαλύφθηκε από χωρικούς και χωροφύλακες. Φονεύτηκε μαζί με συντρόφους του και τον Λαφαζάνη σε συμπλοκή κοντά στη Νεμέα τον Ιούνιο του 1867.

Οι ληστές Αρβανιτάκηδες, η απαγωγή στη Γέφυρα του Λόρδου, μεταξύ Πικερμίου και Ραφήνας, και η σφαγή στο Δήλεσι (1870)

Σε δυσμένεια έμελλε να πέσουν κτηνοτρόφοι της Πεντέλης και των περιοχών Πικερμίου και Ραφήνας όταν συνδέθηκαν με την πρώτη πράξη ενός δράματος που επέφερε για τη χώρα τη διεθνή κατακραυγή. Όπως θυμίζει με το όνομά της η Γέφυρα του Λόρδου, που βρίσκεται ανάμεσα στο Πικέρμι και τη Ραφήνα, εδώ έγινε τον Απρίλιο του 1870 η απαγωγή ξένων «λόρδων», η οποία ακολουθήθηκε από την περιώνυμη σφαγή στο Δήλεσι.

Πρωταγωνιστής στο εγχείρημα υπήρξε ο ληστής Τάκος Αρβανιτάκης, ποιμένας από τα Πράμαντα της Ηπείρου, γεννημένος περί το 1833, «μετριόσωμος, καστανόθριξ και μικρομούσταξ», πρώην μέλος της ομάδας του Καλαμπαλίκη. Μαζί με τον αδελφό του Ντίνο ήταν γνωστοί ως «Αρβανιτάκια». Είχαν τη μητέρα τους, τέσσερις αδερφούς και δύο αδερφές στις στάνες δύο τσελιγκάδων στην επαρχία Θηβών. Δρούσαν σε όλη τη Στερεά Ελλάδα: το 1866, για παράδειγμα, εντοπίζονται στην Ευρυτανία, ενώ το 1868 στο χωριό Γαρδίκι της Σπερχειάδας έχουν απαγάγει τον δάσκαλο και τους μαθητές του σχολείου για λύτρα.

Τα δραματικά γεγονότα στην περιοχή Πικερμίου και Ραφήνας και κατόπιν στο Δήλεσι μεταδόθηκαν στους απογόνους του Σαρακατσάνου Νικόλαου Σκούφου από τις αφηγήσεις του ίδιου καθώς και από ένα βιβλιαράκι που αγαπούσαν πολύ και που θα πρέπει να ήταν το σχετικό δημοφιλές λαϊκό ανάγνωσμα το οποίο κυκλοφόρησε αργότερα (εικ. 3). Να πώς μας μετέφερε την ιστορία ο ομώνυμος με τον Σαρακατσάνο παππού του Νικόλαος Σκούφος, με τη συνδρομή του πρώτου εξαδέλφου του Δημητρίου Σκούφου:

[...] Οι λόρδοι πηγαίνουν στον τύμβο του Μαραθώνος. Στο γυρισμό κάποιος λόρδος ήταν άρρωστος και στα τσοπάνικα τα σπίτια, εκεί, πήρε λίγο γάλα να πιει. Οι λησταιί τον είδαν και τους λένε [των τσοπάνηδων]: «Τι 'ναι αυτοί;» «Να, κάποιοι λόρδοι περνάνε κι ήρθαν να πάρουν λίγο γάλα, είναι άρρωστος...»

Όταν οι λησταιί ακούσαν «λόρδοι», πήραν τα όπλα και πήγαν και στήσαν καρτέρι εκεί και τους πιάσανε. Σκοτώσαν κι ένα χωροφύλακα – τσολιάς ήταν [...].

[...] Επειδή δεν ήταν ασφαλές [να μείνουν] στην Αττική τραβήξαν για τον Ωρωπό [Δ.Σ.: για να περάσουν απέναντι] –λογαριάζαν να φύγουν με τα πόδια για την Εύβοια. [Δ.Σ.: Βγήκανε στο Δήλεσι.] Είχε μαθευτεί όμως, και βγήκαν τα πολεμικά καράβια στο στενό εκεί, και δεν ήταν εύκολο να φύγουν. Εγκλωβιστήκανε.

[Ζητήσανε λύτρα.] Και αρχίσαν τις διαπραγματεύσεις. Αφήσανε τα γυναικόπαιδα [Δ.Σ. ολονών –δεν τους κρατήσανε]...

Πράγματι, όπως διαβάζουμε στο Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν, οι

ληστές απελευθέρωσαν τις γυναίκες και κράτησαν αιχμαλώτους τρεις Βρετανούς και έναν Ιταλό.

Ο πληροφοροφήτης μας συνεχίζει με τα ακούσματά του:

Εκεί που παίζαν χαρτιά [οι ληστές με τους στρατιώτες] –γιατί κάναν παρέα–, τους είπαν «μην τους πειράξετε» –τους λόρδους τους είχαν πιο πέρα...– εκεί [λοιπόν] που παίζαν χαρτιά, παρεξηγηθήκαν. Ένας λοχίας σκότωσε τον έναν Αρβανιτάκη επιτόπου, γιατί του κοπάνησε ένα χαστούκι – τράβηξε το πιστόλι ο λοχίας και σκότωσε τον Αρβανιτάκη τον έναν. Και διατάζει τότε ο λοχίας: «Επίθεση, σκοτώστε τους όλους.» Και πλακωθήκαν εκειμέσα.

Πήραν δρόμο οι Αρβανιτάκηδες. Κι όπως πηγαίνουν [οι στρατιώτες] να τους πιάσουν, [οι ληστές] τους σκοτώσαν τους λόρδους. Με τα γιαταγάνια τους. Στο δρόμο. Σκοτώσαν [οι στρατιώτες] όσους σκοτώσανε, γλίτωσε ο ένας Αρβανιτάκης. Κι αυτοί ξεφύγανε – μια ομάδα. Και φύγανε. Περάσανε στο Τούρκικο πλέον, δεν μπορούσαν να τους κυνηγήσουν.

Ο Δημήτριος Σκούφος προσθέτει μερικές ανекδοτολογικές λεπτομέρειες σε μια παραλλαγή της ιστορίας:

Είχαμε διαβάσει το βιβλίο και το 'χε διηγηθεί κι ο πατέρας μου, του οποίου τ' άρεσαν πάρα πολύ...

Φύγανε οι λόρδοι απ' την Αγγλία για να 'ρθουν να δουν την Ελλάδα, να δουν το Μαραθώνα κι αυτά. [...] Ο υπουργός εξωτερικών –ο Σούτσοσ ήτανε;– έρχετ' εδώ, στους Σαρακατσαναίους, [...] και τους λέει: «Υπάρχουν λησται;» [...] –οι λησται τρώγαν και πίναν κάθε μέρα, κατσίκια και σουβλες και αρνιά και τέτοια. «Δεν υπάρχει τίποτα» [είπαν οι Σαρακατσαναίοι...].

Τέλος πάντων. Οι λησται παίζανε ζάρι. Είχαν τις κάπες, τα κοντοκάπια –κάτι άλλα, με κασουλά και πιο ελαφριά, για να μπορούν να φεύγουν–, και τα 'χαν στρώσει απέξω απ' τα κονάκια και παίζανε. Έρχεται κάποιος, τους ειδοποίησε –τώρα, πώς το μάθανε, ποιος ξέρει–, λέει: «Περνάν οι λόρδοι, για να πά' να δούνε...»

[ ] κι αρπάζουν μόνο τα όπλα και τους προλαβαίνουν – τ' αυτά [...] τραβήξαν την κουβέρτα, σκόρπισαν οι λίρες και τα χαρτιά, και μαζεύανε ο κόσμος τις λίρες, λες και μαζεύανε δεν ξέρω τι. [...]

Τέλος πάντων, τους πιάσαν [τους λόρδους], τους πήρανε. Έρχεται η μάνα του [λόρδου] και πήγαν για διαπραγμάτευση με τον Αρβανιτάκη. Του λέει: «Ζύγισέ τον, πόσα κιά είναι, και θα σ' τον δώσω χρυσό, [...] λίρες. Άλλο τι θέλεις; Θα σου δώσω και αμνηστία, να έρθεις να ζήσεις στην Αγγλία.» «Όχι, θέλω γενική αμνηστία.» «Δε μπορώ να σου δώσω γενική αμνηστία, το κράτος μου, διότι έχεις σκοτώσει τον τάδε, έχεις ληστέψει τον δείνα, έχεις κάνει... έχεις κάνει...». Κι εκεί δεν τα βρήκαν, και τους καθαρίσαν.

Η προφορική αυτή αφήγηση περικλείει στον πυρήνα της στοιχεία της ιστορικής αλήθειας. Είναι γεγονός, για παράδειγμα, ότι η αμνηστία αποτελούσε κεφαλαιώδες αίτημα των Αρβανιτάκηδων και γενικότερα των ληστών, υπήρχε όμως σχετικό κώλυμα βάσει της ελληνικής –όχι της βρετανικής– νομοθεσίας. Γράφει ο Γ. Κολιόπουλος:

Αμνηστία ζητούσαν και οι Αρβανιτάκηδες για την απελευθέρωση των «λόρδων» και παρέμεναν ανένδοτοι στον όρο αυτό, παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες των αρχών να τους πείσουν ότι η απονομή αμνηστίας για ποινικά αδικήματα απαγορεύονταν από το Σύνταγμα (άρθ. 39 του Συντάγματος του 1864).

Όσο για τον Σούτσο που αναφέρεται στις αφηγήσεις ως υπουργός εσωτερικών ή εξωτερικών πρόκειται προφανώς για τον κτηματία πολιτευτή Σκαρλάτο Σούτσο, που διατέλεσε υπουργός στρατιωτικών και ήταν –όπως και οι Δημήτριος Καλλιφρονάς και Ιωάννης Φιλήμων– από τους πολιτικούς προστάτες τσελιγκάδων αλλά και ληστών, με εκτεταμένα πλέγματα συμφερόντων στην Αττική. Ο Γ. Κολιόπουλος αναφέρει ότι στο κτήμα του Σκαρλάτου Σούτσο στο Σούλι της Αττικής είχε μόνιμες στάνες ο τσέλιγκας Χρήστος Μακρής, φίλος του λήσταρχου Καλαμπαλίκη, εξ ου μάλιστα ο τελευταίος έτρεφε προσδοκίες για αμνηστία.

Ανεξάρτητα από πελατειακές σχέσεις και πλέγματα προστασίας και ασυλίας, στην περίπτωση ετούτης της πολύκροτης απαγωγής των ξένων περιηγητών οι διώξεις έμελλε να είναι εκτεταμένες και απηνείς, κάτω και από την πίεση της διεθνούς κατακραυγής. Διαβλέποντας ότι ευθύνες για υποστήριξη των ληστών στο εγχείρημά τους θα καταλογίζονταν πρώτα απ' όλα στους κτηνοτρόφους της ευρύτερης περιοχής όπου έγινε η απαγωγή, και ενώ ακόμα γίνονταν διαπραγματεύσεις με τους ληστές στο Δήλεσι, ο Νικόλαος Σκούφος σήμανε συναγερμό. Αφηγείται ο ομώνυμος εγγονός του:

Βλέποντας αυτό το πράγμα, τη ζημιά, τη ληστεία εδώ, [ο παππούς μας...] λέει: «Πάμε να φύγουμε.» [...] Αφού] είχε έρθει προηγουμένως ο Σούτσο, ο υπουργός των στρατιωτικών, και τους ρώτησε αν υπάρχουν λησταί, και του είπαν δεν υπάρχουν, ενώ αυτοί τους τροφοδοτούσανε, σου λέει [ο παππούς]: «Πάμε να φύγουμε, θα πάμε φυλακή.»

Φεύγοντας από 'δώ, πήγε ολοταχώς στο Αργίνιο· έφυγε μόνος του, με τα πόδια, ηλικίας 25 ετών τότε, και σε τέσσερις, λέει, μέρες πήγε στο Αργίνιο –μου φάνηκε λίγο εμένα, μπορεί να 'κανε και περισσότερο, αλλά... [Δ.Σ.: Πεοπάταγε τότε ο κόσμος...] ήτανε και παιδί νέο τότε, κάπου θα 'τρεχε, κάπου ήθελε να ξεφύγει πάση θυσία. Στο Αργίνιο είχε άλλα ξαδέλφια, απ' τα άλλα αδέρφια του πατέρα του, τους οποίους δεν γνωρίσαμε.

Η πρόβλεψη του Νικόλαου Σκούφου βγήκε αληθινή. Οι τσέλιγκες της ευρύτε-

ρης περιοχής όπου έγινε η απαγωγή συνελήφθησαν και φυλακίσθηκαν – τα σχετικά στοιχεία μένει να διακριβωθούν:

Πήγαν φυλακή και πεθάναν φυλακή. Τέσσερις τσελιγκάδες ήτανε. Τρεις Καπραλαίοι –δεν θυμάμαι των αλλωνών τα ονόματα, του ενός θυμάμαι: Καπράλος Μελέτιος– και ένας Σελιάμης – αυτός ήταν ενδιάμεσος στις διαπραγματεύσεις· τον βγάλαν απ’ τη φυλακή και πήγαινε να κάνει τις διαπραγματεύσεις με τους ληστές· τελικά, όταν σκοτώσαν τους λόρδους, τον αφήσαν κι αυτόν φυλακή· πέθανε κι αυτός φυλακή [...]. Ήτανε και αντιξοες οι συνθήκες τότε της φυλακής, δεν ήτανε καλές· ήταν άθλιες οι καταστάσεις.

Μετά τις επίσης καθόλου αβρές ανακρίσεις που διενεργήθηκαν, όπου –όπως συνηθιζόταν– εκτός από τον λόγο χρησιμοποιήθηκε ευρύτητα και η ράβδος, πραγματοποιήθηκε, τον Απρίλιο του 1871, δίκη κτηνοτρόφων της ανατολικής Στερεάς και ληστών που κατηγορήθηκαν ως συνεργοί των Αρβανιτάκηδων. Παράλληλα, κινητοποιήθηκαν μια ακόμη φορά στρατιωτικοί, πολιτικοί και δικαστικοί για την ερμηνεία του φαινομένου της ληστείας, για την εξεύρεση τρόπων αντιμετώπισής του, αλλά και για την ανόρθωση του γοήτρου της χώρας. Ως προς το τελευταίο δεδομένη πρακτική υπήρξε η απόδοση της ληστρικής δράσης σε «Αλβανούς» και «Βλάχους», «Αλβανόβλαχους» και «Σαρακατζάνιδες» – εντείνοντας το κλίμα δυσανεξίας απέναντι στους νομάδες κτηνοτρόφους και τη σύγχυση και συσκότιση ως προς τα εθνοτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους.

Πριν περάσει καιρός εξοντώθηκε και η υπόλοιπη συμμαορία των Αρβανιτάκηδων. Τότε μπόρεσε και ο Νικόλαος Σκούφος να επιστρέψει στην περιοχή του Χαρβατιού (Παλλήνης), του Πικερμίου και της Ραφήνας – στην τελευταία θα αποπούσε η οικογένειά του αργότερα μόνιμη εγκατάσταση.

Μεταβολές στην ελληνική επικράτεια, εξάλειψη της ληστείας και το λυκόφως του νομαδικού ποιμενικού βίου στο α΄ μισό του 20ού αιώνα

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος και η Μικρασιατική Καταστροφή έμελλε να επιφέρουν καθοριστικού χαρακτήρα μεταβολές στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική διάρθρωση της –επεκταθείσας– ελληνικής επικράτειας.

Μια από τις μεταβολές που συντελέστηκαν στο πλαίσιο αυτό, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν η πάταξη της ληστείας. Ειδικότερα στην κατεύθυνση αυτή επέδρασαν παράγοντες όπως η θέσπιση γενικευμένης υποχρεωτικής στράτευσης για τον ανδρικό πληθυσμό, η αναδιοργάνωση του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας, οι αναδιανομές γης και η αναδιάρθρωση του βίου της υπαίθρου, η μετανάστευση μερίδας του χειμαζόμενου αγροτικού πληθυσμού, το νέο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον και η αναδιάρθρωση του πολιτικού σκηνικού. Δύο δεκαετίες αργότερα,

στο πλαίσιο της Αντίστασης κατά των δυνάμεων Κατοχής του Β' Παγκοσμίου πολέμου, στην ύπαιθρο αναπτύσσονται μορφές δράσης που αναβιώνουν το ηρωικό στοιχείο των ολιγοπρόσωπων ομάδων ενόπλων, συχνά μάλιστα με τη συμμετοχή απογόνων των παλαιών ανυπότακτων.

Στο διάστημα που μεσολάβησε έχουν επέλθει καθοριστικές μεταβολές και στον χώρο της κτηνοτροφίας, ιδίως ο σταδιακός περιορισμός του νομαδικού κτηνοτροφικού βίου, με την εφαρμογή άμεσα αποτρεπτικών μέτρων όσο και με τον περιορισμό των διαθέσιμων για βοσκή εκτάσεων εξαιτίας των διανομών για γεωργική και οικιστική χρήση. Στο μεταξύ το μεταρρυθμιστικό κλίμα ενθάρρυνε τη σύμπληξη συνεταιρισμών από καλλιεργητές γης –μικροϊδιοκτήτες και ακτήμονες¹⁰– όσο και από κτηνοτρόφους. Στα μέρη που μελετάμε διαπιστώνουμε από τις αρχές του 20ού αιώνα μια τέτοια μορφή συσπείρωσης –μικρών ή μεσαίων, κατά κύριο λόγο– οικογενειών νομάδων κτηνοτρόφων σε γεωργοκτηνοτροφικούς συνεταιρισμούς. Με επικεφαλής τον πρόεδρό τους –κατ' αντιστοιχία προς τον, εν πολλοίς αιρετό παραδοσιακά, αρχισέλιγκα– οι συνεταιρισμοί αυτοί θα έχουν βασικό μέλημά τους να ενοικιάζουν εκτάσεις, κυρίως μοναστηριακές, στις οποίες τα μέλη τους θα μπορούν να βόσκουν τα ζώα τους αλλά και να επιδίδονται σε μικρές καλλιέργειες¹¹.

Μέσα σε λίγα χρόνια οι Σαρακατσάνοι νομάδες κτηνοτρόφοι θα αποκτήσουν μόνιμη διαμονή, θα αντικαταστήσουν τα μεγάλα κοπάδια των αιγοπροβάτων με μικρότερα από πρόβατα κυρίως, θα επιδοθούν σε συναφείς προς την παραδοσιακή τους απασχόληση εμπορικές δραστηριότητες (κρεοπωλεία, χασαποταβέρνες

10. Το πνεύμα του συνεταιρισμού έμελλε να αναπτυχθεί και μεταξύ των χωρικών της ανατολικής Αττικής, ειδικά καθώς η βενιζελική πολιτική τοποθετήθηκε υπέρ των αγροτών και κατά της μεγάλης γαιοκτησίας, που είχε δημιουργηθεί. Στις περιοχές Πικερμίου και Ραφήνας, όπου τα εδάφη δεν εμφανίζονται κατεξοχήν γεωργικά, οι κάτοικοι είναι λιγροστοί και οι καλλιέργειες που φιλοξενούνται γίνονται κατά κύριο λόγο από χωρικούς γειτονικούς ομισμών, το μέτρο της απαλλοτριώσης θα εφαρμοστεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, για την αποκατάσταση των προσφύγων από την Τρίγλια της Βιθυνίας, που θα αποτελέσουν τον πυρήνα του σύγχρονου οικισμού, μαζί με τις μικρότερες ομάδες των Σαρακατσάνων και των λιγνιτωρύχων της Διασταύρωσης, που σταδιακά μονιμοποιούνται στην περιοχή.

11. Ανέφερε πληροφορητής μας: *Ο συνεταιρισμός είχε ενοικιάσει το χτήμα της Μονής, το βοσκότοπο δηλαδή, από τα σύνορα της Ραφήνας, τα σύνορα της Νέας Μάκρης, μέχρι τον Κοκκιναρά στην Πεντέλη. [...] Τον Κοκκιναρά ήταν άλλο λιβάδι, ήταν της Μονής Πετράκη, το είχαν άλλοι. Ο συνεταιρισμός είχε νοικιάσει το χτήμα της Μονής [Πεντέλης] όλο – και [...] το λιβάδι, το βοσκότοπο δηλαδή, και [...] τα καλλιεργήσιμα. Αλλά ο συνεταιρισμός δεν ήξερε από τέτοια πράγματα [...] και σιγά σιγά το μοναστήρι τα 'δωσε στους χωριάτες, στους Αρβανίτες, τους Σπαταναίους και τέτοια. Ωστόσο και οι κτηνοτρόφοι καλλιεργήσαν μοναστηριακές εκτάσεις. Γεγονός είναι ότι αρκετές εκτάσεις στις οποίες έκαναν πράξεις νομής τόσο Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι όσο και Αρβανίτες χωρικοί πέρασαν μερικές δεκαετίες αργότερα στην ιδιοκτησία τους.*

πτό.), ορισμένοι θα στραφούν σε άλλες ασχολίες (καλλιέργειες, λιγνιτωρυχεία, οικοδομές κλπ.), προσχωρώντας σταδιακά όλο και περισσότερο σε επιμειξίες με τις άλλες ομάδες του τοπικού πληθυσμού. Ωστόσο, μέχρι και τις μέρες μας οι απόγονοί τους θα διατηρούν έντονους συναισθηματικούς δεσμούς με το συλλογικό τους παρελθόν, χάρη σε κοινά πανηγύρια και συναπαντήματα και μέσα από αφηγήσεις των οικογενειακών ιστορικών, του σκληροτράχηλου καθημερινού βίου, των κατορθωμάτων ηρωικών μορφών, αλλά και των επεισοδίων όπου πρωταγωνίστησαν αμφιλεγόμενες προσωπικότητες ληστών. Με την παράδοση του συνδυασμού πειθαρχίας και ανυποταξίας που επιτρέπει την υπερήφανη ένταξη στη «φυλή» με ταυτόχρονη αβρόφρονη αναγνώριση και αποδοχή των άλλων «φυλών».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία και άρθρα

- Βοβολίνης, Σπύρος - Βοβολίνης Κωνσταντίνος (διευθυντής συντάξεως), *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμος Α', Εκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», Αθήνα 1958.
- Γαρδίκας, Γ. Κ., *Οι αρχαίοι της Αττικής δήμοι*, Απόσπασμα από τα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1920, Τυπογραφείο Λ.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα.
- Γιαννακοπούλου, Ελένη Κ., *Ανέκδοτος έκθεσις περί της Αττικής κατά το 1817 (του Felix Beaujour εκ των Γαλλικών Αρχείων)*, Ανάτυπο από Μνημοσύνη. Ετήσιον περιοδικόν της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού, τόμος 6 (1976-1977), σ. 217-227, Αθήνα 1977.
- Curtius, E. - Kaupert, J.A., *Karten von Attika* (κείμενο A. Milchhöfer), Dietrich Reiner, Βερολίνο 1881-1900.
- Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης» Α.Ε., Αθήνα 1927-1931.
- Ζακυνθός, Διον. Α., *Ειδήσεις περί της εμπορικής κινήσεως των λιμένων Αττικής κατά τα μέσα του ΙΖ' αιώνος*, Απόσπασμα από τα Ελληνικά, Ζ, 2. [Κείμενο του Jean Giraud στα γαλλικά, εισαγωγή στα ελληνικά.]
- Η Καθημερινή / Επτά ημέρες*, (21.3.1999) Αρματολοί και κλέφτες. «Η μαγιά της ελευθερίας».
- Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου*, έτος Α': 1925.
- Θεοδωρόπουλος, Σπ. Ι., «Το αγροτικόν ζήτημα της Αττικής», *Νεοελληνική Επιθεώρησις*, Αθήνα 1919.
- Ιερά Μονή Παντοκράτορος Ταύ Πεντέλης*, Έκδοσις Ιεράς Μονής Παντοκράτορος, 5η έκδ. επαυξημένη, Αθήνα 1997.
- Ιστορικό λεύκωμα Αγ. Μαρίνας*. «Το Γεροσακούλι», χ.χ.
- Καββαδίας, Γεώργιος Β. (Καθηγητής της Κοινωνιολογίας / Docteur-ès-Lettres), *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία* (πρόλογος André Leroi-Gourhan, μτφρ. Μαίρη Γ. Καββαδία), Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα 1991.

- Καίσαρης, Λ.Κ., «Ταώ (Νταού) Πεντέλης, Μονή, ή Μονή Παντοκράτορος Νταού Πεντέλης (εκκλ.)», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, τόμος 57, 1993.
- Καμπούρογλους, Δημήτριος Γρ., *Αι Αθήναι κατά τα έτη 1775-1795*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Α. Κολλάρου, Αθήνα 1931.
- Καμπούρογλους, Δημήτριος Γρ., *Ιστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη 1458-1687*, 3 τόμοι, φωτογραφική επανέκδοση, Εκδοτικός Οίκος Γ.Δ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1959.
- Κολιόπουλος, Γιάννης, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1979.
- Κορομηλάς, Γεώργιος - Κορομηλάς, Λάμπρος, *Η αθηναϊκή περιπέτεια. 40 αιώνας αθηναϊκής ζωής*, 2 τόμοι, ιδ. έκδ., Αθήνα 1981.
- Milchhöfer, A., *Karten von Attika*. Text III-VI, 1889.
- Ξανθούλης, Ναπολ. Εμμ., *Η γέννησις των διδύμων δημοκρατία - αυτοδιοικήσις και οι αρχαίοι δήμοι της Αττικής*, Ανάτυπο από την Επιθεώρησιν της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, ΙΒ' (Δεκέμβριος 1973), Αθήνα.
- Πουκεβίλ, Φραγκίσκος-Κάρολος-Ούγγος-Λαυρέντιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Στερεά Ελλάδα - Αττική - Κόρινθος* (μετάφραση Μίρκα Σκάρα), σειρά: Ξένοι περιηγητές στον Ελληνικό χώρο, αρ. 13, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα 1995.
- Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος. Απογραφέντος κατά το μεσονύκτιον της 18-19 Δεκεμβρίου 1920, χ.χ.*
- Σωτηρίου, Γεώργ. Α., *Η Νταού Πεντέλη (Ιστορία και τέχνη της μονής Ταώ)*, Σειρά επιστημονικών εκδόσεων «Οδοιπορικού Συνδέσμου», αρ. 4, Τυπογραφείον Σ. Στραγγάλου, Αθήνα 1925.
- Σωτηρίου, Γεώργ. Α., «Η Νταού Πεντέλη», *Ημερολόγιον Οδοιπορικού Συνδέσμου*, 1925, σ. 175-191.
- Travlos, John, *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Attika*, Tübingen 1988.
- Υπουργείον Εσωτερικών, *Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 15-16 Απριλίου 1889*, Αθήνα 1890.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας / Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος. Δευτέρα έκδοσις. Περιέχονσα τας μέχρι τέλους του έτους 1934 διοικητικάς μεταβολάς*, Αθήνα 1935.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας / Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος. Κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Νόμιμος πληθυσμός κυρωθείς διά του από 10 Δεκεμβρίου 1928 Διατάγματος*, Αθήνα 1929.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας / Διεύθυνσις Στατιστικής, *Γεωργική απογραφή του έτους 1911. Α'. Γεωργικάς εκτάσεις, γεωργική παραγωγή και αξία αυτής. Β'. Αριθμός των ζώων, των κατοικιδίων πτηνών και κυψελών*, Αθήνα 1914.
- Χατζησωτηρίου, Γεώργιος Δ., *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών (1205-1973)*, Αθήνα 1973.

Αρχαιακό υλικό

Συμβόλαια αγοραπωλησιών (πηγή: Ασπασία Κουρέντα-Ραπτάκη).

Συνεντεύξεις

Νικόλαος Σκούφος, Δημήτριος Σκούφος. Συμμετοχή Δημήτριος Μακρής (Διασταύρωση Ραφήνας, Ιανουάριος 1999).

Κωνσταντίνος Μπισμπιρούλας. Συμμετοχή Άγγελος Κακαβούλας, Δημήτριος Μπισμπιρούλας, Κωνσταντίνος Μυτιληναίος, Ευαγγελία Μυτιληναίου (γ. Μπισμπιρούλα) (Διασταύρωση Ραφήνας, Ιανουάριος 1999).

Δημήτριος Μουτσάτσος (Λιμάνι Ραφήνας, 23-4-2000).

Λάμπρος Ρεμπάπτης (Λιμάνι Ραφήνας, 5-4-2000).

Εικ. 1. Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι. Πρώτος από αριστερά ο Νίκος Σκούφος (Ιστορικό λεύκωμα Αγ. Μαρίνας «Το Γεροτσακούλι».)

Εικ. 2. Κρήνες στη Βρύση του Κίτσου (φωτ. Δ. Μακρής).

Εικ. 3. Εξώφυλλο ληστροικού μυθιστορήματος *Οι λήσταρχοι Αρβανιτάκηδες* Ε.Λ.Ι.Α. - *Η Καθημερινή* / «Επτά ημέρες» (21-3-1999).

